

7.Тақырып. Құқықтың түсінігі және белгілері.

Құқықтың қайнар көздері

Мақсаты: Құқықтың анықтамасы, оның белгілерін қарастыру. Құқықтың қайнар көздерінің түсінігі және түрлерін мәнін ашу.

Құқықтың анықтамасы, оның белгілері.

"Құқық" терминінің көптеген мәні бар, ол заң ғылымында, күнделікті өмірде және қызмет бабында қолданылады. Кең мағыналы түсінік болғандықтан, әрбір адамның құқықтың мәні туралы қандай да бір пікірі қалыптасатыны сөзсіз.

Заң ғылымында "құқық" термині бірнеше мағынада қолданылады. Біріншіден, *"құқық"- ресми түрде танылған жеке және заңды тұлғалардың заңға сүйене отырып, әрекет жасау мүмкіндігі.* Мысалы, азаматтардың еңбек ету бостандығы, білім алу, меншік иесі болу, кәсіпкерлікпен шұғылдану құқығы. Заңды тұлғалардың да құқықтық мүмкіндіктері болады. Осы келтірілген жағдайларда "құқық" түсінігі субъективтік (тұлғалық) мағынада қолданылады.

Субъективтік (тұлғалық) құқық-тұлғалардың мүддесін қанағаттандыру мақсатымен құқықтық нормалардың құқық тұлғаларына берген құқықтық мүмкіндіктері. Мұндай мүмкіндіктер құқықтық қатынастарға қатысатын тұлғалардың мінез-құлқының шегін анықтайды. Тұлғаның құқығы құқықтық қатынасқа қатысушы басқа тұлғаның құқығымен байланысты болғандықтан, екі жақта да құқықтық міндеттер пайда болады. Демек, құқықтық қатынасқа қатысушыларда құқықпен қатар құқықтық міндеттер де туындайды. Басқаша айтқанда, тұлғаларда құқықпен бірге құқықтық міндет те болады. Мысалы, әр азаматтың оқып, білім алуға құқығы бар. Сол құқықты пайдаланып, оқуға түскеннен кейін азамат оқу орнының ішкі тәртібіне бағынуға, оқу бағдарламасын орындауға міндетті.

Заңды тұлға кәсіпкерлікпен шұғылданып, заңдық негізде мүлікке ие болуға хақылы. Ол мүлікті өз игілігі үшін пайдаланады. Сонымен қатар, өз мүлкін пайдаланғанда қоғамның, басқа адамдардың мүдделеріне зиян келтірмеуі керек. Сондықтан Қазақстан Республикасының Конституциясында былай деп жазылған: "Меншік міндет жүктейді, оны пайдалану сонымен қатар қоғам игілігіне де қызмет етуге тиіс" (6-бап).

Айтылғаннан шығатын қорытынды: құқықсыз міндет болмайды, міндетсіз құқық болмайды. Бұл жағдай әлеуметтік әділеттікті баянды етеді.

Субъективтік (тұлғалық) құқықтық міндет - құқықтық мүмкіндік берілген құқық тұлғасының заңды мүддесін (талабын) орындату үшін басқа құқық тұлғасына жүктелген міндет. Бұл міндет құқықтық қатынастарға қатысу нәтижесінде жүзеге асырылып, мемлекеттің мәжбүрлеуі арқылы (міндетті орындамаған жағдайда) қамтамасыз етіледі.

Екіншіден, "құқық" дегеніміз құқық нормаларының жүйеге келтірілген жиынтығы. Бұл объективтік мағынадағы құқық, себебі олардың жасалуы жеке адамның еркіне байланысты емес. Сонымен, объективтік мағынадағы құқық жеке нормаларға бөлінбейтін, тұтас құбылыс болып саналады. Мысалы, Қазақстанның құқығы туралы Конституция былай дейді: "Қазақстан Республикасында қолданылатын құқық Конституцияның, соған сәйкес заңдардың, өзге де нормативтік-құқықтық актілердің, Республиканың халықаралық шарттық және өзге де міндеттемелерінің, сондай-ақ Республика Конституциялық Кеңесінің және Жоғарғы Соты нормативтік қаулыларының нормалары болып табылады" (4-бап).

Үшіншіден, "құқық" термині оқу пәнін білдіретін ұғым ретінде қолданылады. Құқық пәндері түрлі салаларға бөлінеді: конституциялық құқық, әкімшілік құқық, еңбек құқығы, отбасы құқығы, азаматтық құқық, қылмыстық құқық, қаржылық құқық, т.б. Құқық саласы - өзара туыстас қоғамдық қатынастарды реттейтін құқықтық нормалардың жиынтығы. Мысалы, азаматтық құқық - мүліктік және мүліктік емес қатынастарды реттейтін құқықтық нормалардың жиынтығы. Қылмыстық құқық - қылмыс жасауға, жазалауға байланысты қатынастарды реттейтін құқықтық нормалардың жиынтығы.

Төртіншіден, "құқық" термині тұлғалық құқық пен объективтік құқықтың жиынтығы ретінде де қолданылады. Осыған байланысты "құқық жүйесі" деген түсінік бар. Мысалы, қазіргі жағдайда елімізде Қазақстанның, құқық жүйесі қалыптасуда.

Құқық пәндерін оқып, құқықтың мәнін терең түсінген адам оның түрлі жағдайда мағынасы әр түрлі болатынын да анықтай алады. Мұның өзі құқықтың өте күрделі әлеуметтік құбылыс екендігінің белгісі.

Құқықтың түрлі түсінігінің болуы - оның әлеуметтік мәнінің де әр түрлі болуының негізі. Егер құқықты тұлғалармен байланыстырса, тұлғалардың мемлекетте, қоғамда құқықтық мәртебесі қандай екенін анықтау, түсіну қажеттігі туады. Азаматтарға сан килы құқықтар мен бостандықтар берілсе, оларды жүзеге асыру мүмкіндігі жасалса, онда қоғамда шынайы теңдік орнатылған болып есептеледі. Ал, объективтік құқық туралы сөз болғанда, мемлекетте қалыптасқан заңдар жүйесі әлеуметтік тұрғыдан сипатталады.

Әрине, құқық туралы зерттеушілердің көзқарасы бір жерден шығып, бір текті болады деп айтуға болмайды. Негізінен, құқықты таптық және жалпы әлеуметтік тұрғыдан түсіндіру ғылымда кен орын алып келді. Маркстік ілім құқықты, оған байланысты құбылыстарды тек таптық тұрғыдан ғана зерттейді. Бұл ілім бойынша құқық - үстем таптың саяси құралы, тек соның жосын жоқтап, мүддесін қорғайды. Ал өркениеттік тұрғыдағы ілім бойынша құқық қоғамдағы барлық адамдардың еркін білдіріп, олардың мүдделерін қорғайтын құрал болып саналады. Қандай ілім болса да құқықтың әлеуметтік мәні бар екенін теріске шығармайды. Бірақ маркстік ілім құқықтың әлеуметтік мәнін

өте тар тұрғыдан түсіндіруге тырысады. Әрине, құл иеленушілік дәуірде құқық ашықтан-ашық тек құл иеленушілердің мүдделерін қорғап, құлдарды сөйлейтін мүлікке теңегені белгілі. Бірақ бұл көзқарасты барлық қоғамдарға, түрлі сатыдағы мемлекеттерге телуге болмайды. Құқық тек үстем таптың еркін білдіретін болса, ондай қоғамда үздіксіз тап тартысы орын алып, ақырында ол құлдырап жойылады. Қазіргі замандағы өркениетті мемлекеттерде құқық барлық азаматтардың еркін білдіретін саяси құралға айнала бастағанын мойындау керек. Қазақстан мемлекетінде қалыптасып келе жатқан құқыққа да осындай жалпы әлеуметтік тұрғыдан қарау шындыққа сай келеді десек, қателеспейміз. Қазақстан Республикасында қабылданған заңдарды талдайтын болсақ, олардың қандай да болсын әлеуметтік топтарды кемсітетінін немесе белгілі бір топқа артықшылық жасайтынын таба алмаймыз. Демек, Қазақстан заңдары барлық әлеуметтік топтардың еркін білдіріп, олардың заңды мүдделерін қанағаттандыруға бағытталған.

Құқықтың жалпы әлеуметтік мәнін мойындай отырып, оған мынадай анықтама беруге болады.

Құқық (объективтік тұрғыдан қарағанда) - адам мен қоғамның жаратылысымен байланысты тұлғаның бостандығын білдіретін, қоғамдық қатынастарды реттейтін, ресми құжаттарда анықталған, мемлекеттің күшімен қамтамасыз етілетін құқықтық нормалардың жиынтығы.

Енді, құқықтың негізгі белгілерін қарастырайық.

Жүйелілігі. Құқық – бірнеше бөліктен тұратын жүйелі құрылыс. Оның бір бөлігі – табиғи құқықтың мазмұны адам мен қоғамның табиғатына байланысты әлеуметтік-құқықтық талаптармен анықталады. Мысалы, адамның өмірі, денсаулығы табиғи құбылыстар. Оларды сақтауға, қорғауға, қамтамасыз етуге бағытталған құқықтық нормалар табиғи құқыққа жатады. Қазақстан Республикасының Конституциясында былай деп жазылған:

“Өркімнің өмір сүруге құқығы бар. Ешкімнің өз бетінше адам өмірін қиюға хақысы жоқ” (15-бап). Құқықтық жүйенің екінші бөлігі – мемлекеттегі қолданылатын барлық заңдардың жиынтығы. Құқықтық жүйенің үшінші бөлігі – субъективтік (тұлғалық) құқықтар. Осы айтылған бөліктер бірімен-бірі табиғи түрде байланысты, бірінсіз басқаларын түсінуге, жүзеге асыруға болмайды. Мысалы, тек әр адамның өмір сүруге құқығы бар деп жарияланса, оның жүзеге асырылуы қамтамасыз етілмесе, адамның өз өмірін сақтауға, қорғауға мүмкіндігі болмаса, аталған құқық қағаз бетінде ғана жазылып қалған болар еді. *Адам өзіне қажетті рухани және мүлдікті игілікті пайдалану үшін өзі белсенді әрекет жасауы керек.* Адамның әлеуметтік-құқықтық талаптарының мағынасы – оны мемлекеттің тануы, қорғауы, қажет болған жағдайда қамтамасыз етуі.

Нормативтік сипаты – құқықтың негізгі белгілерінің бірі. Құқық қағидалардан, ережелерден, рәсімдерден тұрады. *Қағида* – тұлғалардың

мінез-құлықтары туралы ереже. Былайша айтқанда, қоғамдық қатынасқа қатысушылар өз іс-әрекеттерін, мінезін белгілі ережеде көрсетілген қалыпқа (кисынға) бейімдеулері қажет. Сондықтан құқықтың нормалары – тұлғалардың іс-әрекетінің, мінез-құлқының үлгісі. Мысалы, әркім өзінің қай ұлтқа, қай партияға және қай дінге жататынын өзі анықтауға және оны көрсету-көрсетпеуге хақылы (Қазақстан Республикасының Конституциясы, 19-бап). Тұлғалардың мінез-құлқын анықтау арқылы құқық нормалары қоғамдық қатынастарды қажетті арнаға бағыттап, жолға салады, реттейді, жөндейді, ұйымдастырады, тұрақтандырады, бассыздықтан қорғайды.

Формалды анықтылық – құқықтың тағы да бір маңызды белгісі. Ол құқықтың мемлекетпен байланысты екенін көрсетеді. Құқықты, оны құратын заңдарды, басқа да нормативтік актілерді жасайтын, жалпы алғанда, мемлекет. Мемлекет органдардан тұрады, демек, мемлекет органдары заңдарды жасайды. Заң - ережелер жиынтығы. Олар жай ережелер емес, мемлекет атымен жасалатын болғандықтан ресми сипаты бар ережелер. Әрбір ереже, қағида тұлғалардың мінез-құлқы туралы заң шығарушының ойын анықтап, түсінікті түрде тұжырымдайды. Қағидада артық сөз болмауы керек, оның әрбір сөзінің әлеуметтік мәні болады, себебі ол қоғамдық қатынасқа қатысатын тұлғалардың мінез-құлқын анықтау арқылы олардың тағдырына әсер етеді.

Құқықтың енді бір белгісі -*мемлекеттің күшіне сүйенуі*. Егер мемлекет құқық қағидаларының жүзеге асырылуына, дұрыс қолданылуын қамтамасыз етпесе, олар тек қағаз бетінде ғана жазылып қалған болар еді. Мемлекет, оның органдары тұлғалардың құқықтарын жүзеге асыруға жәрдемдеседі, жағдай жасайды. Мысалы, Қазақстан Республикасының Конституциясы бойынша елімізде азаматтарды тұрғын үймен қамтамасыз ету үшін жағдайлар жасалады. Занда көрсетілген категориядағы мұқтаж азаматтарға тұрғын үй заңмен белгіленген нормаларға сәйкес мемлекеттік тұрғын үй қорларынан олардың шама-шарқы көтеретін ақыға беріледі (25-бап). Егер азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына қол сұғылса, мемлекет оларды қорғайды. Заңды бұзғандар құқықтық жауапқа тартылады, мүмкіндігінше бұзылған құқық орнына келтіріледі.

Құқықтың тағы бір белгісі – *адамдардың еркін білдіруі*. Қазақстан Республикасының Конституциясында мемлекеттік биліктің бірден-бір бастауы - халық деп жазылған. Халық билікті тікелей республикалық референдум және еркін сайлау арқышы жүзеге асырады, сондай-ақ өз билігін жүзеге асыруды мемлекеттік органдарға береді (3-бап). Сонымен, халық заңдарды өзі тікелей қабылдай алады. Мұндай жағдайда заң тікелей халықтың еркін паш етеді. Оған мысал, 1995 жылдың 30 тамызында Қазақстан халқы Конституцияны референдум арқылы қабылдады. Конституция - құқықтың өзегі, ұйтқысы. Олай болса, Қазақстанда қалыптасып келе жатқан құқық бүкіл көп ұлтты халықтың еркін білдіреді, ойын жүзеге асырады десек, ешбір асыра сілтеу болмайды. Халықтың ойын,

еркін мемлекет органдары да тиісті нормативті актілер қабылдау арқылы жүзеге асырады. Халық Президентті сайлайды. Халық атынан әрекет жасап, Президент өз өкілеттігінің шеңберінде нормативті актілер - заң күші бар жарлықтар, жай нормативті жарлықтар, қаулылар қабылдайды. Президенттің нормативті актілері Қазақстан құқығын қалыптастыратын бастау болып есептеледі. Құқықты құратын нормалар тек бір адамның немесе әлеуметтік топтың еркін білдіріп, мүддесін ғана қорғамайды. Ол – халық үшін қызмет істейді.

Құқықтың қайнар көздерінің түсінігі және түрлері.

Позитивтік құқықтың өзіне тән белгісі болып оның формальды сипаты табылады. Оны құрайтын нормалар заңдарда немесе мемлекетпен танылатын басқа да қайнар көздерде көрініс тапқан жағдайда заңды, жалпыға міндетті болып танылуы мүмкін.

Құқықтың қайнар көздері—бұл құқық нормаларының бекітілу және көрініс табуының мемлекет шығарған немесе ол таныған ресми-құжаттық нысандары, оларға заңды, жалпыға міндетті мағына беру.

Құқықтың қайнар көздеріне ресми сипат тән, оларды мемлекет таниды; бұлар ондағы нормаларды мемлекеттің қолдаудын қамтамасыз етеді.

Құқықтың қайнар көздеріне ресми сипат екі жолмен беріледі:

1) құқықшығарсашылық жолы арқылы; бұл жағдайда нормативтік құжаттарды құзіретті мемлекеттік органдар қабылдайды, яғни, тікелей мемлекет шығарады.

2) санкциялау жолы арқылы; бұл жағдайда мемлекеттік органдар белгілі бір түрде әлеуметтік нормаларды (әдет-ғұрып, корпоративтік нормалар) қолдап, оларға заңды күш береді.

Құқықтың қайнар көздерінің түрлері:

1. Нормативтік заң актілері— бұл құзіретті мемлекеттік орган қабылдайтын, құқық нормаларынан құралған және белгілі бір қоғамдық қатынастарды реттеуге бағытталған ресми құжаттар. Оларға Конституция, заңдар мен заңға сәйкес актілер жатады.

2. Санкцияланған әдет нормалары—бұл адамдардың санасынан орын алған және көп рет қолданылуының нәтижесінде әдетке айналған, тарихи қалыптасқан жүріс-тұрыс ережелеріне мемлекеттің жалпыға міндетті мән беріп, оларды орындауды өзінің мәжбүрлеу күші арқылы кепілдеуі. Әдет-ғұрып нормаларына заңды мағына беретін мемлекет санкциясы екі түрлі жолмен беріледі: а)нормативтік актілерде әдет нормаларына сілтеме жасау арқылы; ә)оларды сот шешімдерінде және басқа да мемлекеттік органдар актілерінде іс жүзінде тану арқылы.

3. Заңды прецедент— бұл ұқсас істерді шешуде басшылыққа алынатын және жалпыға міндетті заңды мағынаны иеленетін нақты бір заңды істі шешудегі соттық немесе әкімшілік шешім.

4. Нормативтік шарт—бұл екі немесе одан да көп субъектілердің жалпыға міндетті заң нормаларынан құралған кеілісімі.

5. Құқықтың жалпы қағидалары—бұл құқықтық жүйенің негізгі бастамалары. Мысалы, заңнамалық норма, міндетті прецедент немесе әдет нормасы болмаған жағдайда заңгерлер әділеттілік, ар-ождан, құқықтың әлеуметтік бағыттылығы қағидаларына негізделуі мүмкін (Грецияның, Испанияның, Ауғаныстанның Азаматтық кодекстері).

6. Діни мәтіндер—бұлар, әсіресе, мұсылмандық құқыққа тән. Ең алдымен, бұл Құран мен Сүннет. Құран—бұл Алланың сөздері, өсиеттері және ақылдарының жиынтығы түріндегі қасиетті кітап; Сүннет—бұл Мұхаммед Пайғамбардың өмірін сипаттайтын жинақ.

Нормативтік актілердің түсінігі және түрлері.

Нормативтік заңды актілер— бұл құзіретті мемлекеттік орган қабылдайтын, құқық нормаларынан құралған және белгілі бір қоғамдық қатынастарды реттеуге бағытталған ресми құжаттар.нормативтік актілерді нормашығарушылық құзіретке ие органдар қатаң анықталған тәртіп бойынша қабылдайды. Заңды күшіне қарай барлық заң актілері екі топқа бөлінеді: заңдар мен заң актілері.

Заң—бұл заң шығарушы билік органы немесе референдум арқылы ерекше тәртіпте қабылданған, халықтың еркін білдіретін, жоғары заң күшіне ие және маңызды қоғамдық қатынастарды реттейтін нормативтік акт.

Заңға сәйкес актілер—бұл заң нормаларынан құралған, заңдардың негізінде және оларды орындау мақсатында қабылданған актілер. Оларға мыналар жатады:

- 1) Президенттің құзіреті шегінде қабылданған жарлықтар мен өкімдер;
- 2) Парламенттің құзіреті шегінде қабылданған қаулылар мен өкімдер;
- 3) мемлекеттік аумақтық және жергілікті органдардың (өкілдік органдар мен әкімшілік органдар) актілері—мемлекеттік билік пен басқарудың аумақтық органдары немесе жергілікті өзін-өзі басқару органдары қабылдайды және осы аумақта өмір сүріп жатқан барлық тұлғаларға таралады;
- 4) ведомстволық актілер—белгілі бір органның құзіреті шегінде қабылданады және осы ұжымның мүшелеріне ғана таралады.

Заңдардың түсінігі, белгілері және түрлері.

Заң—бұл заң шығарушы билік органы немесе референдум арқылы ерекше тәртіпте қабылданған, халықтың еркін білдіретін, жоғары заң күшіне ие және маңызды қоғамдық қатынастарды реттейтін нормативтік акт.

Заңның белгілері:

1. Заң—бұл құқықтық жүйеге заң нормаларын енгізуге, оларды жоюға немесе өзгертуге байланысты құқықшығармашылық әрекеттер бекітілген заң актісі.

2. Заң–бұл мемлекеттік биліктің қатаң анықталған жоғары органдарының актісі.

3. Заң жоғары заң күшіне ие. Бұл мынаны білдіреді: а) қалған барлық құқықтық актілер заңдарға негізделуі және оларға қарама-қайшы болмауы тиіс. Кез-келген басқа акт заңға қайшы келген жағдайда басымдылық соңғысына беріледі; ә) заңды кез-келген басқа орган бекіте алмайды; б) оны қабылдаған органнан басқа ешкім заңды өзгерте немесе оның күшін жоя алмайды.

4. Заң–бұл құқықтық жүйеде бұрын болмаған және қоғамдық өмірдің маңызды мәселелеріне байланысты міндетті нормалардан құралған нормативтік акт.

Заңның түрлері:

1) Конституция–бұл басқарудың және мемлекеттік құрылымның нысанын, сот әділдігі жүйесін анықтайтын, конституциялық құрылымды, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын бекітетін негізгі саяси-құқықтық акт;

2) конституциялық заңдар–Конституциямен көзделген және онымен байланысты мәселелерге қатысты қабылданады;

3) жай заңдар–бұл қоғамдық өмірдің экономикалық, саяси, әлеуметтік, рухани жақтарына арналған ағымдағы заңнама актілері.

Нормативтік актілердің күші.

Нормативтік актілер әрекет етудің уақыттық, кеңістіктік және субъектілік шектеріне ие:

1. Нормативтік актілердің уақыттағы күші олардың күшіне енген сәтінен бастап күшін жоғалтқан сәтіне дейін таралады. Актілер не оларды қабылдаған сәттен бастап, не нормативтік актінің өзінде немесе оның күшіне енуі туралы арнайы актіде көрсетілген уақыттан бастап, немесе оларды жариялаған сәттен бастап белгілі бір мерзім өткеннен кейін күшіне енеді. Актілер оларды қабылдауда көрсетілген әрекет ету уақыты өткеннен кейін, не олардың орнына жаңа акт қабылданған жағдайда, не нақты бір органның осы актінің күшін жою туралы тікелей нұсқауы негізінде өз күштерін жояды.

Нормативтік актілердің уақыттағы күшіне байланысты жалпы ережелердің ішінде екі ерекше ереже бар:

а) заңның кері күші–жаңадан қабылданған нормативтік актінің өз күшін бұл акт заңды күшіне енгенге дейінгі қатынастарға таратуы. Жалпы ереже бойынша, заңның кері күші болмайды, алайда, заңның кері күшті иеленуі екі жағдайда мүмкін: егер заңның өзінде бұл аталып өтсе немесе заң жауапкершілікті жеңілдетсе немесе жойса;

ә) жаңа заңдағы арнайы көрсету бойынша өз күшін жойған заңның жекелеген мәселелерге қатысты күшін сақтап қалуы.

2. Нормативтік актілердің кеңістіктегі күші олар таралатын аумақпен анықталады. Мемлекеттің аумағы ретінде мемлекеттік шекаралар ішіндегі оның құрғақ және су кеңістігі, олардың үстіндегі ауа кеңістігі, жер қойнаулары, сонымен қатар, шетелдердегі елшілік өкілдіктердің аумақтары, ашық теңіздегі әскери және сауда кемелері, мемлекеттің аумағынан тыс жерлерде ұшып жүрген ұшақтар танылады. Бұл мәселені қарастыру кезінде мынаны ескерген жөн: заңның белгілі бір кеңістікке немесе тұлғаларға таралмау тәртібі эксаумақтық деп аталады.

3. Заңның тұлғалар шеңбері бойынша күші нормативтік талаптардың белгілі бір актінің әрекет ету аумағындағы барлық тұлғаларға таралуын білдіреді. Алайда, бұл ережеден де ауытқушылықтар бар:

а) мемлекеттер мен үкіметтердің басшылары, елшілік және консулдық өкілдіктердің қызметкерлері эксаумақтық құқығына ие және оларға қылмыстық заңнаманы және әкімшілік құқықбұзушылықтар туралы заңнаманы бұзғандығы үшін жауапкершілік және мемлекеттік мәжбүрлеу шаралары қолданылмайды;

ә) кейбір нормативтік актілер, мысалы, қылмыстық жауапкершілікті көздейтін актілер, азаматтарға, олардың қай жерде жүргеніне және олардың шетелдік заңнама нормаларына сәйкес жазаны өтегеніне қарамастан, таралады;

б) мемлекет аумағында өмір сүруші шетелдік тұлғалар мен азаматтығы жоқ тұлғалар құқықтар мен міндеттердің кең шеңберін пайдаланатынына қарамастан, кейбір жағдайларда құқықтар мен міндеттерді иелене алмайды. Мысалы, олар қарулы күштер қатарында борышын өтемейді, мемлекеттік билік органдарына сайлана алмайды және сайлауға қатыса алмайды.

Құқықтың әлеуметтік мәні мен қызметтері

Құқық – қоғамдағы адамдардың өзара қатынастарын реттейтін, мемлекетпен бекітілген және қорғалатын жалпыға міндетті нормалар жүйесі. Оның басты әлеуметтік мақсаты – қоғамда әділеттілікті қамтамасыз ету, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау, тәртіп пен тұрақтылық орнату.

Құқықтың негізгі әлеуметтік қызметтері мыналар:

1. Реттеушілік қызметі – құқық қоғамдағы қатынастардың шегін белгілейді, қандай әрекет рұқсат етілгенін немесе тыйым салынғанын айқындайды.
2. Қорғаушылық қызметі – құқық азаматтардың заңды мүдделерін қорғап, құқық бұзушылықтың алдын алуға бағытталады.
3. Тәрбиелік қызметі – құқықтық нормалар адамдарды заңға құрметпен қарауға, қоғамдағы тәртіпті сақтауға тәрбиелейді.
4. Бағдарлаушылық қызметі – құқық адамдарға өз мінез-құлқын дұрыс бағытта бағдарлауға көмектеседі.

5. Әділеттілік пен теңдікті қамтамасыз ету қызметі – құқық қоғам мүшелерінің теңдігін және олардың заң алдындағы жауапкершілігін бекітеді.

Осы қызметтер құқықтың қоғам өміріндегі рөлін, оның әлеуметтік маңызын көрсетеді.

Құқық жүйесі мен құқық салалары

Құқық біртұтас жүйе бола отырып, өзінің мазмұны мен реттейтін қатынастарына қарай түрлі құқық салаларына бөлінеді. Құқық жүйесі – өзара байланысқан және бір-бірін толықтыратын құқық салалары мен институттарының жиынтығы.

Құқық салаларының мысалдары:

- Конституциялық құқық – мемлекеттік биліктің ұйымдастырылуын және азаматтардың негізгі құқықтары мен бостандықтарын реттейді.
- Азаматтық құқық – мүліктік және мүліктік емес жеке қатынастарды реттейді.
- Қылмыстық құқық – қылмыстық әрекеттер мен жаза түрлерін белгілейді.
- Еңбек құқығы – жұмыс беруші мен қызметкер арасындағы қатынастарды реттейді.
- Әкімшілік құқық – мемлекеттік басқару саласындағы қатынастарды белгілейді.
- Қаржы және салық құқығы – бюджеттік және салық қатынастарын реттейді.

Құқық жүйесінің тұтастығы мен оның ішкі үйлесімділігі құқықтық тәртіптің сақталуын қамтамасыз етеді.

Құқықтың қағидалары

Құқықтың қағидалары – оның мазмұнын айқындайтын, барлық құқық салаларына ортақ негізгі бастамалар.

Негізгі құқық қағидалары:

1. Заң үстемдігі қағидасы. Барлық мемлекеттік органдар мен азаматтар заңға бағынуға міндетті.
2. Әділеттілік қағидасы. Заңдар мен құқық қолдану әрекеттері әділеттілікке негізделуі тиіс.
3. Теңдік қағидасы. Барлық азаматтар заң алдында тең.

4. Адам құқықтары мен бостандықтарының басымдығы. Мемлекет қызметі адамның құқықтары мен еркіндігін қорғауға бағытталады.
5. Жауаптылық пен міндеттілік қағидасы. Әрбір азамат өз әрекеті үшін заң алдында жауап береді.

Құқықтық нормалар және олардың құрылымы

Құқықтық норма – адамдардың мінез-құлқын реттейтін жалпыға міндетті ереже.

Ол үш элементтен тұрады:

1. Гипотеза – норманың қолданылу жағдайын сипаттайды (“егер...” бөлігі).
2. Диспозиция – қатысушының мінез-құлқын белгілейді (“онда...” бөлігі).
3. Санкция – норма бұзылған жағдайда қолданылатын шараны көрсетеді.

Мысалы:

«Егер азамат салық төлеуден жалтарса (гипотеза), ол заң бойынша жауапқа тартылады (диспозиция), айыппұл салынады (санкция).»

Құқықтық сана мен құқықтық мәдениет

Құқықтық сана – адамдардың құқыққа, заңға деген көзқарастарының, сезімдерінің және сенімдерінің жиынтығы. Құқықтық мәдениет – қоғам мен азаматтардың құқықтық білім деңгейі мен құқықтық тәртіпке қатынасы.

Құқықтық мәдениеттің элементтері:

- құқықтық білім мен түсінік;
- заңға құрмет;
- құқықты дұрыс қолдану дағдысы;
- құқықтық тәртіпті сақтау.

Қазақстанда құқықтық мәдениетті арттыру – құқықтық мемлекетті қалыптастырудың маңызды шарты.

Жалпы, қорытындылай келе, Құқық – қоғам мен мемлекеттің рухани және саяси негіздерінің бірі. Ол адамның өмірі мен еркіндігін, меншігін және ар-намысын қорғаудың ең басты құралы. Құқықтық мемлекеттің басты

мақсаты – заң үстемдігін қамтамасыз ету, адам мен азаматтың құқықтарын қорғау, әділетті қоғам орнату. Қазақстан Республикасының Конституциясында бекітілгендей, адам және оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары – мемлекеттің ең қымбат қазынасы. Осы қағиданы жүзеге асыру – құқықтық мемлекеттің басты міндеті.

Бақылау сұрақтары

1. Құқықтың анықтамасын түсіндіріңіз
2. Құқықтың қайнар көздерінің түсінігін беріңіз
3. Нормативтік актілердің түсінігін ашыңыз
4. Заңдардың түсінігін айқындаңыз
5. Нормативтік актілердің күшін анықтаңыз

Тест сұрақтары

1. “Құқық” термині заң ғылымында қандай мағынада қолданылады?

- A) Тек қана мемлекеттік билікті білдіреді
- B) Ресми түрде танылған мінез-құлық ережелерін білдіреді
- C) Тұлғалардың заңға сүйене отырып әрекет жасау мүмкіндігі мен құқық нормаларының жүйесі
- D) Әлеуметтік қатынастардың барлық жиынтығы

2. Құқықтың негізгі қызметтеріне қайсысы жатпайды?

- A) Реттеушілік
- B) Қорғаушылық
- C) Саяси партиялық
- D) Тәрбиелік

3. Нормативтік құқықтық акт дегеніміз не?

- A) Қоғамдық пікірге негізделген құжат
- B) Мемлекет шығарған жалпыға міндетті ресми құжат
- C) Әдет-ғұрып ережелерінің жиынтығы

D) Сот шешімі

4. Құқықтың қайнар көздеріне жатпайды:

A) Нормативтік актілер

B) Заңды прецедент

C) Әдет-ғұрып

D) Экономикалық жоспар

5. Заңдардың жоғары заңдық күші нені білдіреді?

A) Барлық басқа актілер заңдарға сәйкес болуы керек

B) Заңдарды кез келген орган өзгерте алады

C) Заңдар тек моральдық сипатта болады

D) Заң тек Президенттің актісіне бағынышты

Әдебиеттер: Арнайы:

1. Сапарғалиев Г.С. Ибраева А.С. Мемлекет және құқық теориясы. Астана, Фолиант баспасы 2011.
2. Жоламан Қ.Д. Мемлекет және құқық теориясы. Алматы “Эверо”. 2004.
3. Абдрасулов Е.Б. Толкование закона и норм Конституции: теория, опыт, процедура. Алматы. 2002.
4. Алексеев С.С. Теория права. М.1996
5. Алексеев С.С. Право на пороге нового тысячелетия. М.: Статут, 2000
6. Ағдарбеков Т. Құқық және мемлекет теориясы. Оқулық. Қарағанды. Болашақ баспасы. 2000.
7. Жоламан Д. Мухтарова А.К. Тәукелев А.Н. Мемлекет және құқық теориясы. Алматы. 1999
8. Жүнісова Ж.Х. Қазақстан Республикасы: Президент, Демократияның институттары. Алматы, 1996.
9. Зиманов С.З. Қазақстан Республикасының Конституциясы мен Парламенті. Алматы, 1996.
10. Зиманов С.З. Состояние и задачи разработки обычного права казахов // В кн. Проблемы казахского обычного права. Алма-Ата, 1989.

Қосымша:

1. Сартаев С.С. Некоторые вопросы истории и теории правового государства // Известия Академии наук Казахской ССР. Серия общественных наук. 1989. № 5
2. Соловьев Э.Ю. Правовой нигилизм и гуманистический смысл права // Квинтэссенция. Философский альманах. М. 1990
3. Өзбек-ұлы С. Көшпелі өркениеттің құқығы. Алматы. Мектеп. 2002.
4. Өсеров Н.Ө. Ислам-халықтар арасындағы татулық жайлы // Право и государство. №1 (20) 2001.
5. Сапарғалиев Г.С. Проблемы идеологии унитарного государства Казахстан // Научные труды «Әділет». 2000, №1 (7)